

І С Т И Н И

ГЕНРИК
СЕНКЕВИЧ

БАРТЕК-
ПЕРЕМОЖЕЦЬ

Харків
«ФОЛІО»
2020

БАРТЕК-ПЕРЕМОЖЕЦЬ

I

Мого героя звали Бартек Словік (укр. Соловей. — *пер.*), але оскільки він мав звичку витріщати очі, коли до нього зверталися, то за це сусіди називали його Бартеком Витрішкуватим. Із соловеем він насправді мав мало спільного, натомість його розумові чесноти і воістину гоме-рична наївність принесли йому ще й прозвисько: Глухий Бартек. Це останнє було найпопулярнішим і, мабуть, лише воно увійде до історії, хоча Бартек мав ще й четверте, офіційне. Позаяк слова: «чловек» і «словік» не становлять для німецького вуха жодної різниці, а німці люблять в ім'я цивілізації перекладати варварські слов'янські назви на більш культурну мову, тому свого часу під час військового перепису мала місце така розмова:

— Як тебе звати? — питав Бартека офіцер.

— Словік.

— Шлоік?.. Ах! ... *ja. Gut*¹.

І офіцер написав: „Mensch”².

Бартек походив з села Поґнембіна, а сіл з такою назвою є багато у Познанському князівстві та й інших землях колишньої Речі Посполитої. Він був, не рахуючи землі, халупи і пари корів, власником рябого коня і жінки

---

¹ ...так. Добре. (Нім.)

² Людина (нім.).

Магди. Завдяки такому збігові обставин він міг жити собі спокійно і відповідно до мудрості, що міститься у вірші:

Кінь рябий — а жінка Магда
Що Бог схоче — то і так дасть.

Тож його життя укладалось цілком так, як Бог дав, і лише, коли Бог дав війну, Бартек неслабо стурбувався. Прийшла повістка, що треба було з'явитись, треба було покинути халупу, землю і залишити все на бабську опіку. Люди у Погнембіні були назагал досить бідними. Бартек зимою, бувало, ходив на фабрику і цим трохи допомагав собі в господарстві — а тепер що? Хто зна, коли війна з французом закінчиться? Магда, як прочитала повістку, почала проклинати: «А щоб їх біда взяла! Щоб осліпли... Хоч ти і глупий.. а все ж мені тебе шкода; французи теж тобі не подарують: або голову зінуть, або щось!..»

Бартек відчував, що жінка розумно каже. Французів він боявся, як вогню, але при цьому і їх йому було шкода. Бо що йому французи зробили? Чого йому туди йти і пощо на ту страшну чужину, де немає жодної приязної душі? Як сидиш собі у Погнембіні, то видається, що воно якось ні се ні те, як це переважно у Погнембіні; а як наказують кудись йти, лише тоді видно, що якби там не було, але тут краще, ніж деінде. Та вже нічого не допоможе — така доля! Треба йти. Бартек обійняв бабу, потім десятилітнього Франека, потім сплюнув, перехрестився і вийшов з халупи, а Магда за ним. Вони не прощалися надто чуттєво. Вона і хлопчик схлипували, він повторював: «Ну, тихо, ну!» — і так вони опинилися на дорозі. Лише тут побачили, що у цілому Погнембіні діялось те саме, що й у них. Усе село було на вулиці: дорога забита призовниками. Вони йдуть до залізничної станції, а баби, діти, старі й собаки їх проводжають. Призовникам важко на серці, лише у кількох молодших люльки звисають з уст;

кілька вже п'яні для початку; кілька співають охриплими голосами:

Скжинецького руки й золоті перстенці
Вже не будуть махати шаблев на воєнці.

Якісь німці з погнембінських колоністів один із іншим співають від страху «Вахтам Рейн». Весь цей натовп, строкатий і різнобарвний, серед якого поблискують жандармські багнети, суне поміж плотами на край села з криком, галасом і гармидером. Баби тримають своїх «солдатиків» за шиї й лементують; якась старенька показує жовтого зуба й погрожує кулаком комусь у просторі. Інша лається: «Нехай вам Господь Бог відплатить за наші сльози!»; чути окрики: «Франек! Касько! Юзек! будьте здорові». Пси гавкають. Дзвін на костелі дзвонить. Парох сам читає молитви за померлих, адже не один із тих, що зараз йдуть на станцію, не повернеться. Війна бере їх всіх, але не всіх віддасть. Плути поржавіють на полях, бо Погнембін оголосив війну Франції. Погнембін не міг погодитися з усе більшим впливом Наполеона III і прийняв близько до серця справи з іспанським тронном. Відгомін дзвону супроводжує натовп, що вже вийшов поза паркани. Проминають фігуру: шапки і пікельгауби злітають з голів. Золотий пил підіймається над дорогою, бо днина суха і погодна. З обох сторін дороги дозріваюче збіжжя шелестить важким колоссям і гнеться від вітерця, який час від часу лагідно повіває. У синьому небі зависли горобці й кожен цвірінькає, щоб запам'ятатись.

Станція! Натовп ще більший. Тут уже є призовники із Кривди Вижньої, Кривди Нижньої, із Вивлащинців, з Недолі, Мізерова. Рух, шум, безлад! Стіни на станції обліплені маніфестами. Тут війна «в ім'я Бога і Батьківщини», ландвер піде захищати від небезпеки своєї родини, жінок, дітей, хати і поля. Французи, вочевидь, особливо заповзялися проти Погнембіна, Кривди Вижньої, Кривди Ниж-

ньої, Вивлашинців, Недолі й Мізерова. Принаймні так здається тим, хто читає афіші. До станції прибувають усе нові натовпи. У залі дим від люльок наповнює повітря і прикриває афіші. У шумі важко когось зрозуміти: всі ходять, волають, кричать. На пероні чутно німецькі команди, різкі слова яких звучать коротко, твердо, рішуче.

Лунає дзвінок: свист! здалека чути раптовий подих локомотива. Щораз ближче, чіткіше. Здається, що це наближається війна.

Другий дзвінок! Тремтіння проходить по всіх грудях. Якась жінка починає кричати: «Їдуть! Їдуть!» Мабуть, вона кличе свого Адама, але жінки підхоплюють і кричать: «Їдуть!» Якийсь охоплений жахом голос волає понад іншими: «Французи їдуть» — і в одну мить паніка охоплює не тільки жінок, але і майбутніх героїв Седану. Натовп заколихався. Тим часом поїзд зупиняється на станції. З усіх вікон видно шапки з червоними лампасами і мундири. Військових, видно, як мурах. На відкритих вагонетках чорніють похмури, продовгасті тіла гармат; над відкритими платформами наїжачився ліс багнетів. Мабуть, солдатам наказали співати, бо цілий поїзд аж гуде від сильних чоловічих голосів. Якась сила і потуга б'є від цього потяга, кінця якого не побачиш.

На пероні починають шикувати рекрутів; хто може, той ще прощається. Бартек махнув лапами, наче крилами вітряка, витріщив очі.

— Ну, Магдо, бувай здорова!

— Ой, мій бідний хлописько!

— Вже мене більше не побачиш!

— Уже тебе більше не побачу!

— Нема на те ради!

— Нехай тебе матір Божа береже й охороняє...

— Бувай здорова; пильнуй халупу.

Жінка вхопила його за шию з плачем.

— Нехай тебе Бог береже.

Настає остання мить. Писк, плач і голосіння жінок на кілька хвилин заглушають усе інше: «Бувайте здорові! Бувайте здорові!» Але ось вже солдати відділені від безладного натовпу: вже творять чорну збиту масу, котра формується у квадрати, прямокутники і починає рухатись зі справністю та регулярністю рухів машини. Команда: «Посадка!». Квадрати і прямокутники переламуються посередині, витягуються вузькими смугами до вагонів і губляться всередині них. Віддалений локомотив свистить і викидає клуби сивого диму. Тепер він дихає, як дракон, видихаючи під себе потоки пари. Жіночий лемент сягає найвищого рівня. Одні прикривають очі фартухами, інші простягають руки до вагонів. Заплакані голоси повторюють імена чоловіків і синів.

— Бувай здоровий, Бартек! — волає знизу Магда. — І не лізь туди, куди тебе не посилатимуть! Нехай тебе Божа Матір... Бувай здоров! О, заради Бога!

— І пильнуй халупу! — відгукується Бартек.

Хоровод вагонів раптово здригнувся; вагони вдарились один об одного і рушили.

— І пам'ятай, що в тебе є жінка і дитина! — волила Магда, дріботячи за поїздом. — Бувай здоров, в ім'я Отця і Сина, і Святого Духа. Будь здоров...

Поїзд рухався щораз швидше, везучи воїнів із Погнембіна, з обох Кривд, з Недолі й Мізерова.

II

В один бік повертається до Погнембіна Магда з натовпом бабів і плаче, в інший бік світу рветься в сиву далечінь поїзд, наїжачений багнетами, а в ньому Бартек. Сивій далечині не видно краю. Погнембін теж ледь помітний. Тільки сіріє липа і золотиться вежа на костелі, бо по ній виграє сонце. Незабаром і липа розпливлася, а золотий хрест ви-

глядав тільки, як блискуча точка. Поки ця точка світилась, дивився на неї Бартек, але коли вже і вона зникла, хвилюванню селянина не було межі. Охопила його велика слабкість і він відчував, що пропаде. Тоді він почав дивитися на молодшого командира, бо тепер уже, окрім Бога, нікого більше над ним не було. Що тепер з ним станеться, це вже відповідальність капрала; сам Бартек уже нічого не знає, нічого не розуміє. Капрал сидить на лавці і, тримаючи карабіна між ногами, курить люльку. Дим ще якийсь час, неначе хмара, заступає його поважне і сумне обличчя. Не лише очі Бартека дивляться на це обличчя: на нього дивляться всі очі з усіх кутків вагону. У Погнембіні чи у Кривді кожен Бартек чи Войтек сам собі пан, кожен повинен дбати про себе, для себе, а зараз для цього є капрал. Як він їм накаже дивитись направо, будуть дивитись направо, скаже уліво, то уліво. Кожен запитує поглядом: «Ну? І що з нами буде?» — та він і сам знає стільки ж, скільки й вони, і сам був би радий, щоби хтось старший дав йому в цій справі якісь накази чи пояснення. Зрештою, селяни бояться запитувати прямо, бо нині війна з цілим апаратом військових судів. Що можна, а чого не можна, невідомо. Принаймні вони не знають, а їх лякає звучання таких слів як *Kriegsgericht*¹, яких вони добре не розуміють, але тим більше бояться.

Разом з тим вони відчувають, що цей капрал більш потрібний їм ще тепер, ніж на маневрах під Познанем, бо тільки він усе знає, він думає за них, а без нього нікуди. Тим часом карабін для нього, здається, став надто важким, бо він кинув його Бартекові, щоб той тримав. Бартек поспішно вхопив зброю, затримав подих, витріщив очі і вглядався у капрала, як у веселку, але того це не надто втішало.

Ой, щось це недобре звучить, бо й капрал, як з хреста знятий. На станціях співи і крики; капрал командує, мотається, лається, щоб показати, хто тут старший, але, як

---

¹ Військовий суд (нім.).

тільки поїзд рушить, усі затихають, і він затихає. Для нього теж тепер світ має два боки: один чіткий і зрозумілий — це його хата, дружина і перина; другий темний, причому цілком темний — це Франція і війна. Його запал, як і запал усієї армії, охоче перейняв би в рака ходу. Погнембінських воїнів підбадьорював дух, щоправда, тим очевидніший, що він сидів не у солдатах, але в кожного з них на плечах. А позаяк кожен солдат тягнув на плечах ранець, плащ та інше військове причандалля, тож усім було дуже важко.

Тим часом поїзд пихтів, гудів і летів у далину. На кожній станції дочіпляли нові вагони і локомотиви. На кожній станції виднілись тільки пікельгауби, гармати, коні, багнети, піхотинці й прапорці уланів. Потрохи надходив гарний вечір. Сонце розпливлося у велику червону зорю, високо в небі літали стада дрібних, легких хмарин з почервонілими із заходу краями. Поїзд нарешті припинив набирати людей і вагони на станціях, лише трясся і нісся вперед в оцю червону світлінь, наче в море крові. Із відкритого вагону, у якому їхав Бартек з погнембінськими людьми, було видно села і містечка, малі вежі на костелах, лелек, що повигинались, наче гаки, стоячи на одній нозі у гніздах, окремі халупи, вишневі сади. Все це мигало перед очима, і все було червоне. Солдати почали шепотітись поміж собою тим сміливіше, що молодший командир, підклавши сакви під голову, заснув із порцеляною люлькою в зубах. Войцех Гвіздада, селянин із Погнембіна, що сидів коло Бартека, штовхнув його ліктем:

— Бартеку, нумо слухай!

Бартек повернувся до нього задумане обличчя з вираченими очима.

— Чого ти дивишся, як теля до зарізу?.. — шепотів Гвіздада. — Але ти, небого, таки йдеш на заріз гарантовано...

— Ой-ой! — зойкнув Бартек.

— Боїшся? — запитав Гвіздада.

— Чого б не мав боятись!..

ЗМІСТ

Бартек-переможець	3
Замальовки вугіллям, або Епопея під назвою «Що діялось у баранячій голові»	64
Старий слуга	140